Epitome : International Journal of Multidisciplinary Research
ISSN : 2395-6968

संविधान दिन आणि भारतीय संविधानाबाबत साक्षरतेची नितांत आवशकता

विनय दामोदर
पीएच.डी. विद्वान
टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था, मुंबई
न्यू रमेश नगर, डाबकी रोड, जुने शहर अकोला-444002
vishwajit.vinay@gmail.com

ABSTRACT

कोणत्याही देशाची शासन प्रणाली त्या त्या देशाच्या संविधानावर अवलंबून असते. संविधानाला त्या देशाचा सर्वोच कायदा समजला जातो. संविधानामध्ये ढोबळमानाने देशातील सत्तेचे स्वरूप कसे आहे, शासन संस्थेचे स्वरूप, नागरिकाचे हक्क आणि कर्तव्ये, केंद्र राज्य संभंध इतर बाबित तरतूद असते.

२६ नोव्हेंबर हा दिवस संविधान दिन म्हणून देशभर साजरा केला जातो आहे. पूर्वी राष्टीय कायदा म्हणूनही या दिवसाला ओळखले जायचे. आज संविधान तयार होऊन ७२ वर्षांचा कालावधी लोटला असून, या कालावधीत घटनेने देशातील अनेक चढ उतार पाहिले आहेत, त्या चढ उत्तारांना येशास्वी पणाने तोड देऊन देशात गुण्यागोविंदाने लोकशाही सर्वत्र नादात आहे. किंबहुना जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असा नावलौकिक भारताचा आहे. याचे सारे श्रेय अर्थातच भारतीय संविधानालाच जाते.

KEYWORDS

संविधान दिन, राष्टीय कायदा, लोकशाही, नागरिकाचे हक्क, भारत

भारतच्या संविधान निर्मितीचा मागोवा घेतला असल्यास संविधान सभा ९ डिसेंबर १९४६ रोजी अस्तित्वात आली. संविधान सभेचे ११ अधिवेशने झाली. संविधान सभेचे कामकाज एकून १६५ दिवस चालले . डॉ. बाबासाहेब नेतृत्वाखाली सात सदस्यीय मसुदा समिती २९ ऑगस्ट १९४७ नियुक्त करण्यात आली. समितीने एकून१४१ दिवस काम केले . घटनात्मक सल्लागार बी. एन. राव यांनी जो मसुदा तयार केला, त्यावर मसुदा समितीने विचार केला, चर्चा झाली. विविध समित्यांचे ठराव यांचा आधाराने संविधान समितीने अंतिम मसुदा २१ फेबृवारी १९४८ रोजी संविधान सभेत सादर केला. शेवटी २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेने त्यास अंतिम मान्यता दिली. त्याच तारखेला सर्व सदस्याच्या स्वशार्या झाल्या. म्हणजे भारताची राज्य घटना तयार झाली. त्यानंतर संविधान स्वीकृत झाल्याचे घोषित करण्यात आले व त्यावर संविधान सभेच्या अध्यक्षांनी स्वाशारी केली. संविधान निर्मिती साठी २ वर्ष ११ महिने १७ दिवसाचा कालावधी लागला. मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने रात्र आणि दिवस खपून स्वःताच्या आरोग्याची तमा न बाळगता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटना तयार केली. घटनेचे सारे श्रेय डॉ. बाबासाहेबांचे असल्यामुळे त्यांना घटनेचे शिल्पकार म्हटले जाते.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपल्याला स्वतंत्र्य मिळाले असले तरी २६ जानेवारी १९५० देशात घटनेचा अंमल सुरु होऊन, देशात प्रजासत्ताकाची सुरुवात झाली. आपली राज्यघटना हि मानवता, सामाजिक, आर्थिक न्याय स्वातंत्र्य, बंधुता अशा उदात मूल्यांनी ओतप्रोत भरलेली आहे. २४/११/२००८ च्या महाराष्ट्र शासनाच्या परिपत्रकानुसार २६ नोव्हेंबर हा दिवस 'संविधान दिवस' म्हणून साजरा करण्यात यावा असे म्हटले आहे. हा दिवस साजरा करण्यामागील मुख्य उद्देश भारतीय साविधानाबाबत जनजागृती करणे, सर्व नागरिकांना संविधानाची ओळख होण्यासाठी हे परीत्रक सर्व शासकीय, निमशासकीय कार्यालय, जिल्हा परिषदा , पंचायत समित्या , ग्रामपंचायती , नगरपालिका, महानगरपालिका , सर्व प्राथमिक, माध्यमिक , उच्च माध्यमिक शाळा व सर्व महाविद्यालये ईत्यादिना पाठविण्यात आले. तेव्हापासून संविधान दिन साजरा केला जातो.

भारतीय नागरिकांनी केवळ राजकीयच नव्हे तर कौटूम्बिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक जीवनात देखील लोकशाही मुल्यांचा अंगीकार केला पाहिजेत. विषमता मंग ती कोणत्याही प्रकारची असो तिला भारताचे नागरिक म्हणून आपण विरोध केला पाहिजेत, ती नष्ट करण्यसाठी पुढाकार घेतला पाहिजेत. मात्र आज तसे होताना दिसत नाही . लोकशाही मूल्यांना सार्वत्रिक आणि खंभीर पाठींबा देण्यात आपण कमी पडत आलो आहोत, हि बाब आपणास खेदाने मान्य करावी लागेल.

संविधाने या देशातील पिडीत, शोषित, वंचित माणसाला माणूस म्हणून जगण्याची शक्ती दिली. स्त्री- पुरुष , गरीब – श्रीमंत , शुद्र स्वर्ण असा कुठलाही भेद न करता सर्वांना समान अधिकार दिले आहेत. त्यातून पारंपारिक शोषण आणि गुलामगिरी संपुष्टात आली असली तरी भांडवलशाही व धार्मिक मुल्तात्वादाने सामान्य माणसाचे शोषणाचे नवीन मार्ग शोधले आहेत. संविधानाने दिलेला विज्ञानवादी दुष्टीकोनच आपल्या समोरील व्यतिगत आणि सार्वजनिक प्रश्नांची उकल करून या शोषणा पासून सामान्य माणसाचा बचाव करू शकतो. वेद्यांनिक दृष्टीकोन अंगिकारल्यानेच आपला देश बुद्धिवादी, विज्ञानवादी आणि बलशाही बनू शकतो.

लोक या शब्दात नागरिक, सनदी अधिकारी, लोक प्रतिनिधी ईत्यादि सर्वांचाच समावेश आहे. कर्तव्य व जवाबदारीची सतत प्रेरणादायी आठवण व्हावी म्हणून संविधानावर श्रद्धा व निष्टा बाळगण्याची व संविधानानुसार कर्तव्ये पार पाडण्याची संविधानाच्या तरतुदीनुसार घेतली जाते. कर्मचारी अधिकारीसुद्धा शासकीय सेवेत प्रवेश करताना संविधानाची शपथ घेतात. मात्र, हे बहुसंख्य आपण घेतलेल्या शपथेशी' इमान ठेवतात असे नाही. देशात म्हणून अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. नितीमत्ता व लोकशाही व्वस्थेचा गाभा आणि हि व्यवस्था यशस्वी होण्याची पायाभूत शर्त आहे, 'संविधान दिन' साजरा करताना नित्तीमत्ता वृद्धिगत होईल, असे कार्यकम राबविले पाहिजे. हक्क व प्रतीष्ठेसाठी आग्रह करताना आपल्या कर्तव्यचाही आग्रह नागरिकांनी धरला पाहिजेत. आपण स्वःताला विचारा कि, मी भारत देशासाठी काय करू शकतो. आम्हला भारताच्या आकांशानुसार कार्य करायला पाहिजे.

भारतीय राज्यघटना, जगातील सर्वात प्रशंसनीय संविधानांपैकी एक, त्यावेळच्या जगातील सर्व ज्ञात संविधानांची 'तोडफोड' करून अंमलात आणली गेली. आपण बनवलेले हे संविधान काळाच्या कसोटीवर उतरले आहे. तरतुदी इतर राज्यघटनेंमधून उधार घेतल्या गेल्या असल्या तरी, भारताच्या राज्यघटनेत अनेक ठळक वैशिष्ट्ये आहेत जी ती इतर देशांच्या राज्यघटनेपेक्षा वेगळी आहेत.

त्याच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांची खाली चर्चा केली आहे:

सर्वात लांब लिखित संविधान

• राज्यघटनेचे वर्गीकरण लिखित संविधानात केले जाऊ शकते जसे की अमेरिका किंवा अलिखित संविधान जसे की यूके.

• भारताचे संविधान हे लिखित संविधान आहे जे जगातील सर्वात लांब लिखित संविधान आहे.

• हे सर्वसमावेशक, विस्तृत आणि तपशीलवार दस्तऐवज आहे

• या घटनेला कारणीभूत असलेले घटक आहेत: भौगोलिक घटक (देश आणि विविधतेची विशालता), ऐतिहासिक घटक (भारत सरकारचा प्रभाव, 1935), केंद्र आणि राज्य दोन्हीसाठी एकल संविधान आणि कायदेशीर दिग्गजांचे वर्चस्व

विविध स्त्रोतांकडून काढलेले

• त्याने इतर विविध देशांच्या संविधानातून तसेच भारत सरकार कायदा, 1935 मधून आपल्या बहुतांश तरतुदी उधार घेतल्या आहेत. उदा: भारत सरकार, 1935 कडून संरचनात्मक भाग, यूएसए कडून न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य, यूएसए कडून मूलभूत अधिकार इ.

• जरी ते उधार घेतलेले असले तरी, भारतीय संविधान निर्मात्यांनी हे सुनिश्चित केले की उधार घेतलेली वैशिष्ट्ये भारतीय परिस्थितीसाठी योग्य आहेत. उ.

संविधानाची प्रस्तावना

• प्रास्ताविकेमध्ये संविधानाचे आदर्श, उद्दिष्टे आणि मूलभूत तत्त्वे असतात.

• संविधानाची ठळक वैशिष्ठ्ये प्रास्ताविकेतून आलेल्या या उद्दिष्टांमधून प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे विकसित झाली आहेत.

• भारत एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही प्रजासत्ताक आणि लोकांसाठी न्याय, स्वातंत्र्य आणि समानता सुरक्षित करण्यासाठी आणि बंधुत्व, व्यक्तीचा सन्मान आणि राष्ट्राची एकता आणि अखंडता वाढवण्यासाठी वचनबद्ध कल्याणकारी राज्य असल्याचे प्रतिपादन करते.

• प्रस्तावना हे भारतीय राज्याचे स्वरूप आहे आणि ते लोकांसाठी सुरक्षित करण्यासाठी वचनबद्ध आहे.

लोकशाही व्यवस्था

• सरकारचे अधिकार लोकांच्या सार्वभौमत्वावर अवलंबून असतात. जनतेला समान राजकीय अधिकार आहेत.

• सरकार निवडण्यासाठी मुक्त निष्पक्ष आणि नियमित निवडणुका घेतल्या जातात

भारत एक प्रजासत्ताक आहे

• प्रस्तावना भारताला प्रजासत्ताक असल्याचे घोषित करते.

• भारतावर सम्राट किंवा नामनिर्देशित राष्ट्रप्रमुखाचे राज्य नाही. भारतामध्ये निवडून आलेले राज्य प्रमुख (भारताचे राष्ट्रपती) आहेत जे 5 वर्षांच्या निश्चित कालावधीसाठी सत्ता चालवतात.

• दर 5 वर्षांनी भारतातील लोक अप्रत्यक्षपणे त्यांचे राष्ट्रपती निवडतात.

राज्यांचे संघटन

• संविधानाचा कलम I घोषित करतो की, "भारत हा भारत हा राज्यांचा संघ आहे."

मूलभूत हक्क आणि कर्तव्ये:

• भारतीय राज्यघटना आपल्या नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान करते आणि हमी देते.

• प्रत्येक व्यक्तीला काही मूलभूत अधिकारांचा उपभोग घेण्याची परवानगी आहे या मूलभूत तत्त्वाची भारतीय राज्यघटना पुष्टी करते आणि संविधानाचा भाग III मूलभूत अधिकार म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अधिकारांशी संबंधित आहे.

• सहा एफआरमध्ये समाविष्ट आहे- समानतेचा अधिकार; स्वातंत्र्याचा अधिकार; शोषणाविरुद्ध हक्क; धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार; सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क आणि घटनात्मक उपायांचा अधिकार (कलम 32).

• मूलभूत अधिकार न्याय्य आहेत आणि ते निरपेक्ष नाहीत. राज्याच्या सुरक्षा-आवश्यकता लक्षात घेऊन वाजवी बंधने लादली जाऊ शकतात.

• मूलभूत कर्तव्यांसाठी 42 व्या दुरुस्ती, 1976 द्वारे राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांना घटनेत एकत्रित केल्यानंतर नवीन भाग IV (A).

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे:

• राज्यघटनेचा एक अनोखा पैलू असा आहे की त्यात राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांमधील एका प्रकरणाचा समावेश आहे.

• ही तत्त्वे देशातील सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी सरकारला त्यांची अंमलबजावणी करण्याच्या निर्देशांचे स्वरूप आहे.

संसदीय व्यवस्था:

• संविधान सभेने केंद्र आणि राज्यांसाठी संसदीय स्वरूपाचे सरकारचे समर्थन करण्याचा निर्णय घेतला.

• भारतीय संसदीय प्रणालीमध्ये, नाममात्र आणि वास्तविक कार्यकारी प्रमुख यांच्यात फरक केला जातो.

• मंत्री परिषद लोकसभेसमोर, केंद्रीय संसदेच्या कनिष्ठ सभागृहासमोर जबाबदार असते. कार्यपालिका आणि विधिमंडळ यांच्यात घनिष्ठ संबंध आहेत.

सरकारची संघीय रचना:

• फेडरल राज्य हे असे राज्य असते जेथे देश लहान क्षेत्रांमध्ये विभागलेला असतो आणि सरकार दोन स्तरांवर कार्यरत असते

• भारतीय राज्यघटनेने भौगोलिक विशालता आणि भाषा, प्रदेश, धर्म, जाती इत्यादींची विविधता लक्षात घेऊन भारतासाठी एक संघराज्य रचना मांडली आहे.

• लिखित राज्यघटना, राज्यघटनेचे वर्चस्व, केंद्र आणि राज्यांमधील अधिकारांची विभागणी, द्विसदनी कायदेमंडळ, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था इ. ही भारतीय महासंघाची वैशिष्ट्ये आहेत.

• विद्वान भारताचे वर्णन 'अर्ध-संघ' (K.C. Wheare) किंवा 'एकात्मक पूर्वाग्रह असलेले महासंघ, किंवा अगदी 'एकतावादी महासंघ' म्हणून करतात.

सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार

• सर्व स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा समान अधिकार आहे. 18 वर्षांवरील प्रत्येक प्रौढ पुरुष आणि स्त्रीला मतदानाचा अधिकार आहे.

• सर्व नोंदणीकृत मतदारांना निवडणुकीत मतदान करण्याची संधी मिळते.

एकल नागरिकत्व असलेले एकल एकीकृत राज्य:

• भारत एकच स्वतंत्र आणि सार्वभौम एकात्मिक राज्य आहे.

• सर्व नागरिक समान समान नागरिकत्वाचा आनंद घेतात.

• त्यांना समान अधिकार आणि स्वातंत्र्य आणि राज्याच्या समान संरक्षणाचा हक्क आहे.

एकात्मिक न्यायिक प्रणाली

• राज्यघटनेने केंद्र आणि राज्यांसाठी एकच एकात्मिक न्यायिक प्रणालीची तरतूद केली आहे.

• भारताचे सर्वोच्च न्यायालय सर्वोच्च स्तरावर काम करते, उच्च न्यायालये राज्य स्तरावर आणि इतर न्यायालये उच्च न्यायालयांच्या अंतर्गत काम करतात.

स्वतंत्र न्यायव्यवस्था

• कायद्याचे राज्य आणि लोकशाहीचा तात्विक पाया सुरक्षित करणे आवश्यक आहे

• सर्वप्रथम, संविधान निर्मात्यांनी विधिमंडळ आणि कार्यपालिका यांच्यापासून स्वतंत्र न्यायपालिका तयार केली.

• दुसरे म्हणजे, राज्यघटनेने प्रशासन आणि वित्तविषयक बाबींमध्ये न्यायपालिकेचे पूर्ण स्वातंत्र्य सुनिश्चित केले आहे.

भारतीय राज्यघटनेत सुधारणा:

• भारताच्या संविधानात सुधारणा करणे ही देशाच्या मूलभूत कायद्यात किंवा सर्वोच्च कायद्यामध्ये बदल करण्याची प्रक्रिया आहे.

• संविधानातील दुरुस्तीची प्रक्रिया भारतीय राज्यघटनेच्या भाग XX (अनुच्छेद 368) मध्ये नमूद केली आहे.

• ही प्रक्रिया भारतीय राज्यघटनेच्या पावित्र्याची हमी देते आणि भारतीय संसदेच्या अनभिज्ञ शक्तीवर नियंत्रण ठेवते.

न्यायिक पुनरावलोकन:

• भारतीय राज्यघटनेत न्यायपालिकेला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे आणि ते कायदेमंडळ आणि कार्यकारिणीपासून स्वतंत्र देखील आहे.

• भारताचे सर्वोच्च न्यायालय एकल एकात्मिक न्यायिक प्रणालीच्या शिखरावर आहे

• हे भारतीय नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे रक्षक आणि संविधानाचे संरक्षक म्हणून कार्य करते.

मूलभूत रचना सिद्धांत:

• मूलभूत रचना सिद्धांत हा एक भारतीय न्यायिक नियम आहे की भारतीय राज्यघटनेमध्ये काही मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत जी संसदेद्वारे दुरुस्तीद्वारे बदलली किंवा नष्ट केली जाऊ शकत नाहीत.

• संविधानाची मूलभूत वैशिष्ट्ये न्यायपालिकेने उघडपणे परिभाषित केलेली नाहीत.

• कमीतकमी, 20 वैशिष्ट्यांचे वर्णन "मूलभूत" किंवा "आवश्यक" म्हणून न्यायालयांनी असंख्य प्रकरणांमध्ये केले आहे, आणि मूलभूत संरचनेत अंतर्भूत केले आहे.

• इंदिरा गांधी विरुद्ध राज नारायण खटल्यात आणि मिनर्व्हा मिल्स प्रकरणातही, असे साक्ष देण्यात आले होते की संविधानाच्या कोणत्याही विशिष्ट वैशिष्ट्याचा "मूलभूत" वैशिष्ट्य असल्याचा दावा न्यायालयासमोर येणाऱ्या प्रत्येक प्रकरणात निश्चित केला जाईल. .

धर्मनिरपेक्षता

• जगातील इतर कोणत्याही देशात भारताइतके धर्म एकत्र अस्तित्वात नाहीत. अशा विविधतेचा विचार करून संविधान सर्वांना धर्मस्वातंत्र्याची हमी देते.

• आपल्या देशातील नागरिक कोणत्याही धर्माचे पालन करण्यास स्वतंत्र आहेत आणि त्यांना जात, पंथ, धर्म किंवा लिंग असा कोणताही भेद न करता समान अधिकार आहेत.

• राज्य कोणाशीही त्याच्या धर्माच्या आधारावर भेदभाव करत नाही किंवा कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या समर्थनासाठी राज्य कोणालाही कर भरण्यास भाग पाडू शकत नाही.

• प्रत्येकाला विवेकाच्या स्वातंत्र्याचा आणि मुक्तपणे धर्माचा दावा करण्याचा, आचरण करण्याचा आणि प्रचार करण्याचा समान हक्क आहे.

• राज्यघटना धर्म हा व्यक्तींचा खाजगी मामला मानते आणि राज्याला त्यात हस्तक्षेप करण्यास मनाई करते. राज्यघटनेने अल्पसंख्याकांना विविध सांस्कृतिक अधिकारही दिले आहेत.

स्वतंत्र संस्था

• संविधानाने विविध स्वतंत्र संस्थांची स्थापना केली आहे आणि त्यांना घटनात्मक तरतुदी सुनिश्चित करण्यासाठी अधिकार दिले आहेत. उदा: निवडणूक आयोग, कॅग, वित्त आयोग

• या संस्थांना कार्यकाळाची सुरक्षा, निश्चित सेवा शर्ती इत्यादी पुरविल्या गेल्या आहेत याची खात्री करण्यासाठी ते कायदेमंडळ किंवा कार्यकारिणीच्या लहरींना बळी पडत नाहीत.

आणीबाणीच्या तरतुदी

• देशाच्या सुरक्षिततेला आणि एकात्मतेला धोका निर्माण करणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत विस्तृत तरतुदी आहेत (त्याची पुढील प्रकरणांमध्ये तपशीलवार चर्चा केली जाईल)

त्रिस्तरीय सरकार

• ७३व्या आणि ७४व्या दुरुस्ती कायद्याद्वारे, आपल्याकडे ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक संस्था सरकारी संरचनेचा अतिरिक्त घटनात्मक स्तर म्हणून आहेत.

> "आम्ही किती दिवस हे विरोधाभासाचे जीवन जगायचे? किती काळ आपण आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात समानता नाकारत राहणार? आपण दीर्घकाळ ते नाकारत राहिलो तर आपली राजकीय लोकशाही धोक्यात घालूनच आपण असे करू. हा विरोधाभास आपण लवकरात लवकर दूर केला पाहिजे अन्यथा ज्यांना विषमतेने ग्रासले आहे ते या विधानसभेने अत्यंत कष्टाने उभारलेल्या राजकीय लोकशाहीच्या संरचनेला उडवून लावतील."

वरील शब्द डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आहेत जे समकालीन काळात अत्यंत आवश्यक आहेत, जेव्हा भारतीय राज्यघटनेवर हल्ला होत आहे.